

Joanna Kuć
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny, Siedlce
e-mail: joanna.kuc@post.pl

XIX-wieczne akty notarialne jako źródła do badań genologicznych

19th century notarial contracts as sources for genological research

The article revolves around notarial contracts written in years 1810–1812 in the law offices of Stanisław Lipnicki and Józef Kalasanty Szaniawski. The analysis of these historical acts focuses on the observation of different types of contracts, which the notaries accredited with intermediate statements. Documents from Łuków show various generic entities framed within a stable structural and stylistic pattern.

Słowa kluczowe: akt notarialny, XIX w., genologia lingwistyczna, sieć komunikacyjna, akty mowy, wzorzec gatunkowy, pragmatyka, intencja

Key words: notarial contract, 19th century, linguistic genology, communication network, speech acts, model species, pragmatics, intention

Akt notarialny to dokument sporządzony u notariusza w określonej przez prawo formie. Ta najczęściej występująca definicja, którą podają słowniki języka polskiego¹, nie oddaje jednak złożonej natury umów poddanych oglądowi. Zagadnienie różnorodnych eksplikacji notariatów poruszało wielu autorów prezentujących rozmaite dyscypliny badawcze, a samą nazwę *akt notarialny* można rozpatrywać jako jednostkową lub zbiorową (akty notarialne), której przyporządkowane są dokumenty różnego typu. Pojęcie aktu notarialnego pojawia się w licznych źródłach prawnych, np. w kodeksie cywilnym czy w prawie o notariacie, ale nigdzie nie jest podana eksplicytna definicja.

---

¹ Doroszewski definiuje *akt rejentalny, notarialny* w ogólnym haśle *akt* jako ‘dokument nabycia, sprzedaży lub otrzymania czego w spadku, sporządzony u rejenta-notariusza’ (SDor). *Uniwersalny słownik języka polskiego* pod red. S. Dubisza podaje, że *akt notarialny* to ‘dokument sporządzony i podpisany przez notariusza, stwierdzający, że jakaś czynność prawna została dokonana, np. kupno, sprzedaż, darowizna’ (USJP 2003).

Przywołuje się tu „określenie czynności prawnej lub oświadczenia woli, składające się na przedmiot aktu, zaś forma notariatu wymagana jest przez ustawę lub wynika z woli stron”. Jak dodaje A. Dunin-Dudkowska, rezultatem takiego postępowania jest sporządzenie aktu urzędowego w postaci aktu notarialnego (2010: 9).

Przestrzeń językoznawcza otwiera o wiele szersze możliwości definicji tego pojęcia, bowiem może być ono profilowane w oparciu o ramy pragmatyngwistyki i jursyngwistyki, a zwłaszcza genologii i teorii aktów mowy jako płaszczyzn odniesienia do pewnego określonego wzorca tekstu. Każda z tych dyscyplin wnosi nowe pojęcia do interpretacji dokumentów urzędowych. Zgodnie z nauką o tekście, akt notarialny traktowany jest jako swoisty gatunek tekstu użytkowego, funkcjonujący w sferze administracyjno-prawnej, który z punktu widzenia językoznawstwa realizowany jest w języku urzędowo-prawnym, z perspektywy prawoznawczej zaś w języku prawniczym. W kontekście teorii aktów mowy akt notarialny jest aktem performatywnym, kreującym nową rzeczywistość społeczno-prawną. Definicję aktu notarialnego rozszerza też wzmiankowana genologia lingwistyczna, która widzi go jako „gatunek czerpiący inspirację z innych gatunków tekstów, np. umowy, testamentu, protokołu czy pełnomocnictwa w oparciu o aspekt strukturalny, pragmatyczny, kognitywny i stylistyczny, tworzący pewne wzorce adaptacyjne zapożyczanych gatunków” (Dunin-Dudkowska 2010: 13). Akt notarialny pełni przede wszystkim dwie funkcje językowe: performatywną – kreuje nową rzeczywistość pozajęzykową, poprzez jej prawne usankcjonowanie, zgodnie z oświadczeniem woli stron i informacyjną – powiadamia wszystkich odbiorców o zmianie rzeczywistości pozajęzykowej (tamże: 86–87).

Wiele szczegółowych informacji o notariatach, także tych z zakresu gatunkowości, mogą wnieść dokumenty historyczne. Od *Kodeksu Napoleona akt notarialny* jako oficjalny wytwór instytucji godnej zaufania publicznego był modelem prawnym, związanym z wymogiem realizowania określonych czynności w formie urzędowej. To nowoczesny edykt, który nie tylko miał klauzulę wykonalności i był dowodem umowy zawartej między stronami lub dokonanej czynności prawnej, ale też formę uregulowaną przepisami normatywnymi (Woźniak, Zarębski 2016).

Akty notarialne z XIX i początku XX w. zostały włączone późno do obiegu naukowego (po 1950 r.), jako źródła zawierające przekazy o faktach jednostkowych i o zjawiskach indywidualnych, występujących w skali masowej, zainteresowały głównie historyków (Moczulska 1977: 217). W opinii W. Kuli, do tej kategorii źródeł należy przyszość badań historyczno-statystycznych (Kula 1963: 357–360).

Grupa notariatów znajdująca się w siedleckim archiwum liczy łącznie 51 kancelarii, tj. 1216 j.a. (ok. 90 mb.)². Rozmiary poszczególnych dokumentów wahają się od 2 do 134 j.a. Zachowały się w znacznej liczbie 98%, w bardzo dobrym stanie. Materiał źródłowy wytypowano więc w oparciu o zasadę selekcji, bowiem przeanalizowanie wszystkich XIX-wiecznych umów jest niemożliwe. Spośród 25 tys. zarchiwizowanych tekstów wybrano akty kancelarii łukowskich: Stanisława Lipnickiego z lat 1810–1823 i Józefa Kalasantego Szaniawskiego z lat 1810–1833. Do opisu wyznaczono notariaty sporządzone w latach 1810–1812, a więc w okresie, w którym pojawiły się oficjalne, urzędowe nazwy *notariat* i *notariusz* (Malec 2007: 54–60). Wcześniej osoby odpowiedzialne za księgi oraz repertoria hipotek nazywano pisarzami aktowymi lub hipotecznymi, rzadziej rejentami.

Pokodeksowe rękopiśmienne dokumenty urzędowe z okolic Siedlec nie były dotychczas przedmiotem genologicznej penetracji źródłowej (por. Kuć 2013), być może miało to związek z faktem ich udostępnienia oraz z tym, że do końca XVIII w. notariaty na ziemiach polskich sporządzane były po łacinie, czasem w połączeniu z językiem polskim, dopiero od XIX w. możemy obserwować praktykę notariuszy piszących po polsku. Początkowo opracowania skupione były na historii i ewolucji notariatów i wykorzystywane głównie przez prawników (Kuryłowicz 1993; 1999; Skupieński 1997). Badania genologiczne odkryły nowy obszar badawczy w postaci gatunków tekstów należących do polszczyzny administracyjno-prawnej. W tej przestrzeni znalazły się testamenty i inwentarze jako określone typy czynności prawnych zawarte w formie aktu notarialnego, jak i same akty notarialne. Gatunkowy wzorzec testamentu zrekonstruowała B. Żmigrodzka w rozprawie *Testament jako gatunek tekstu* (1997), zaś inwentarze historyczne (XVII- i XVIII-wieczne), głównie ich leksyka, były obiektem badań J. Gardzińskiej. Ich wyniki opublikowała autorka w kilku niezwykle interesujących artykułach (Gardzińska 1998: 14–26; 2003: 133–142; 2000: 195–206; 2010: 145–157). Na związek obu gatunków w warstwie strukturalnej, tj. testamentów i inwentarzy, zwrócił uwagę P. Borek w artykule *Między ziemią a niebem. Uwagi o barokowych testamentach księży archidiecezji łwowskiej* (2008). Akty znania opracowała R. Bizior (2015), zaś ukazaniem językowych i prawnych aspektów współczesnych aktów notarialnych zajęła się najpełniej A. Dunin-Dudkowska, przedstawiając je w kilku publikacjach na temat pragmatyki, wartości, rytualizacji i zróżnicowania komunikacyjnego w tej sferze (2004; 2006; 2007). Badaczka jest też autorką jedynego całościowego opracowania poświęconego cechom gatunkowym omawianych źródeł (2010).

² j.a. – jednostki akt, mb. – metry bieżące.

Niewątpliwie akty notarialne mogą być oceniane z wielu perspektyw i inspirować rozmaite dyscypliny. Atrakcyjność badawcza notariatów łukowskich wiąże się m.in. z ich zróżnicowaniem gatunkowym³ i socjolingwistycznym. Są to teksty zawierające bogaty i rozmaity materiał, mogący posłużyć do opisu i interpretacji wielu zjawisk prawnych, językowych i gatunkowych. Ze względu na splot rozmaitych czynników, także zewnątrzjęzykowych i pozajęzykowych, można określić je jako urzędowo-kancelaryjne przekazy pisane powstałe w sytuacji oficjalnej, z właściwymi strukturami gramatycznymi i leksykalnymi, z zarysowanym dystansem czasowym i przestrzennym. Konsekwencją tej definicji będą dodatkowe czynniki wyznaczające oficjalność wypowiedzi⁴ na poziomie strukturalnym języka i wypowiedzi, takie jak: wprowadzenie urzędowych partii wstępnych i finalnych, odpowiedniej terminologii i jednoznacznej semantyki oraz specjalnych reguł składniowych w postaci sformułowań normatywnych w trybie oznajmującym. W tym ujęciu (oficjalności) istotne będą nawet podpisy stron biorących udział w akcie. W odniesieniu do szeroko pojętej komunikacji – akty są tekstami relevantnymi lingwistycznie, z zorganizowaną i zinstytucjonalizowaną komunikacją przebiegającą dwuetapowo, z hierarchią i ważnością różnicującą się w odniesieniu do poszczególnych uczestników umów.

„Świadomość ludzka dysponuje szerokim repertuarem gatunków dla oglądu i rozumienia rzeczywistości” – stwierdzenie S. Gajdy (2001: 262) można odnieść m.in. do historycznych notariatów, które zadomowiły się w polskiej przestrzeni prawnej po *Kodeksie* Napoleona w początkach XIX w. Widoczne są wówczas rozmaite zjawiska gatunkowe, co ma związek z liczbą zawieranych umów, jak i pojawianiem się ich nowych typów, które stonkowo szybko ewoluują. Sytuacja ta nie dziwi, bo gatunek funkcjonuje w przestrzeni poza- i językowej jako dynamiczny składnik działalności ludzkiej, uwikłany w różne konwencje, które czynią z niego jakość komunikacyjną, także społeczną i kulturową (Wojtak 2004a: 11, 13), w aspekcie węższym: formotwórczą i stylistyczną. Z tych wielorakich perspektyw warto przyrzeć się XIX-wiecznym notariatom łukowskim, można się bowiem spodziewać, że zasób i realizacje tekstów będą szczególnie w kontekście ich gatunkowości. Odniesienie to pozwoli w nowym świetle postrzegać konceptualizację okre-

³ Systematyzacja określonych gatunków źródeł notarialnych jest schematyczna, mieści w sobie i teoretycznie i praktycznie wiele wariantów, wynikających z ówczesnego prawodawstwa. Może też odbiegać od współczesnych rozstrzygnięć, co jest oczywiste w materiale historycznym. Typologię umożliwia treść archiwaliów związana z charakterem czynności prawnej, przynosząca też szereg informacji właściwych.

⁴ Jako teksty skodyfikowane o znormalizowanej strukturze rejestrują sformalizowany język, eliminują zaś cechy gwarowe i potoczne.

ślonych gatunków prawnych, jak też reguł tworzenia i funkcjonowania ich wzorca w świadomości społeczno-obyczajowej. Analiza historycznych aktów skupia się na obserwacji zmian zachodzących w obrębie umów, nominowanych przez rejentów *środkującymi*⁵ *zeznaniemi*. Materiał egzemplifikacyjny stanowią rozmaite teksty, zgodnie z założeniem S. Gajdy, że poszukiwanie istoty gatunku wymaga poznania reguł komunikowania się ludzi, które są widoczne w różnych zbiorach wypowiedzi (Gajda 2001: 256). Na ogólną liczbę 412 aktów składają się umowy, które w związku z określoną sytuacją prawną różnią się pewnymi cechami gatunkowymi, strukturalnymi, liczbą stron, przeznaczeniem. Ich systematyzację umożliwia treść związana z charakterem czynności, przynosząca też wiele informacji właściwych. Te różnorodne dokumenty⁶ są rodzajem kontraktu zawartego między stronami, precyzującym warunki i zobowiązania określone terminem wykonania. Dowodem takich układów jest dokument notarialny – zmienny nie tyle w formie, ile w treści, będącej emanacją przedmiotu czy typu umowy. Dokumenty zawarte w kancelariach obu notariuszy, pomimo silnej standaryzacji tekstów, mają różnorodną specyfikę, nie tylko urzędową, ale i językową. Jednak pewne kwestie współwystępują we wszystkich typach eksplorowanych źródeł, mam tu na myśli kod, ramy instytucjonalne (oficjalne, zorganizowane) i czasowo-przestrzenne oraz kontekst sytuacyjny, traktowane jako zmienne niezależne warunkujące kształt umów notarialnych. Jak dookreślają badacze, m.in. S. Grabias (1994: 247) i K. Pisarkowa (1978: 8), na zmienne zależne/uwarunkowane składają się: forma przekazu, kanał komunikacyjny i temat⁷.

Wszystkie prezentowane dokumenty należy rozpatrywać w relacji do innych umów przynależnych do tej samej sieci komunikacyjnej⁸. W ocenie gatunkowej notariaty powinno się traktować jako model organizacji tekstu (ujęcie statyczne – rezultatywne), a także jako jednostki komunikacyjne realizowane w odmianie urzędowej języka (ujęcie dynamiczne) (Wojtak 2004a: 16). Jak konstatuje Maria Wojtak: „gatunek funkcjonuje w dyskursie, czyli

---

⁵ Zgodnie z definicją zamieszczoną w SWil atrybut *środkujący* oznacza ‘pośredniczący’. Czynności notarialne wiązały się z rozstrzygnięciem sporów, w których rejenci nie tylko reprezentowali urząd, lecz pełnili rolę mediatorów.

⁶ Takie jak: akty inwentacyjne, akty uszanowania, cesje, darowizny, deklaracje budowy domu i zapłaty kaucji, donacje, hipoteki, kaucje za urząd, kontrakty arendowne, odstąpienia od długów, zastawów, plenipotencje, pokwitowania, pozwolenia na zawarcie małżeństwa, pożyczki, spadki, umowy kupna-sprzedaży, testamenty, ugody, umowy propinacyjne, wykup ziemi, zamiany gruntów, zapisy o dożywocie i wspólnoty majątkowe, zaręczenia, zastawy, odstąpienia i zrzeczenia się prawa do spadku i inne.

⁷ Sytuacja związana z powstawaniem testamentu czy zastawu miała inny przebieg niż kurtuazyjna prośba/zgoda rodziców na zawarcie małżeństwa.

⁸ Pojęcie *sieci komunikacyjnej* (Gajda 2001: 266) odpowiada stylowi związanemu z sytuacjami społeczno-komunikacyjnymi, w tym wypadku chodzi o styl urzędowo-kancelaryjny.

w obrębie odpowiednio zorganizowanych praktyk komunikacyjnych określonej wspólnoty, a także znajduje swe wyraziste ukonkretnienie w tekście” (2011a: 29). Interesujące wydaje się zbadanie złożonych relacji między gatunkiem i tekstem (jako całościowym komunikatem), zwłaszcza potencjału illokucyjnego oraz innych parametrów dookreślających formę notariatów – jest to punkt wyjścia wielu poszukiwań genologicznych, kolejne to: ustalenie indeksów gatunkowych⁹, rozpoznanie statusu tekstu, włączenia go do określonego typu umów. Zagadnienie wzorca gatunkowego odnosi się do struktury, czyli ramy tekstowej, segmentacji oraz zasad kompozycyjnych tekstu, aspektu pragmatycznego (obrazu nadawcy, odbiorcy, celów komunikacyjnych, których realizacji ma służyć tekst), aspektu poznawczego (sposób ujmowania świata) i aspektu stylistycznego. Tak drobiazgowy rozbiór pozwala nie tylko zweryfikować wstępne hipotezy na temat gatunkowej przynależności konkretnego tekstu, ale sprawdzić, czy jest on emanacją kanonicznego wariantu wzorca, czy komunikatem, który selektywnie nawiązuje do konwencji wzorca (do jego wariantów alternacyjnych lub adaptacyjnych), czy wreszcie wypowiedzią niepowtarzalną, realizacją indywidualną, choć zawierającą czytelne ślady wzorca (Wojtak 2004b: 33–34, 2005: 35).

Analiza łukowskich aktów notarialnych, które w związku z określoną sytuacją prawną różnią się narracją, związaną z przedmiotem umowy, ujawniła, że model strukturalny aktów pochodzących z obu kancelarii jest analogiczny, zgodny ze wzorcami normatywnymi *Kodeksu Napoleona*. Notariaty z początku XIX w. są tekstami pragmatycznymi, z jasno zarysowanymi podmiotami nadawczo-odbiorczymi, wpisującymi się w ramy instytucjonalne komunikacji (relacje oficjalne jej uczestników), ale nade wszystko ściśle przestrzegającymi funkcji komunikatu, którą można sprowadzić do intencji. Jakość komunikacyjna wytycza tu konwencję gatunkową, określając wiele wyznaczników samego tekstu. Omawiane umowy nie tworzą też zbioru przypadkowego, są powiązane różnymi relacjami. Łączy je schematyczna struktura, formułiczna szata językowa, podobnie stopień wierności regułom kompozycyjnym jest niezachwiany. Stałe elementy wzorca obejmują ramę tekstową i wzorce alternacyjne poszczególnych rejestrów. Jednorodność wykazuje m.in. komparycja – segment wstępny tekstu oparty na sztywnych ponadczasowych regułach¹⁰, która ma zawsze taką samą postać. Zawiera: miejsce, datę, nazwisko rejenta, nazwiska uczestników, potwierdzenie ich tożsamości, co nie tylko służy precyzyjnej prezentacji stron i świadków, ale

⁹ Badacze zajmujący się tą problematyką potwierdzają, że nie ma trwałej listy sygnałów gatunkowych tekstu (por. prace M. Wojtak zawarte w bibliografii).

¹⁰ Zgodnie ze średniowiecznym formularzem, dawne dokumenty notarialne podporządkowane były dziewięciu regułom *ars notariae* (Skupieński 1997: 139–154).

podkreśleniu roli notariusza, nadawcy tekstu i protokołującego zeznania, który jest jednocześnie gwarantem mocy prawnej aktów, por. formułę inicjalną ugody zawartej w kancelarii Lipnickiego (L-81¹¹):

Przede mną Stanisławem Lipnickim Jego Królewzko Xiążęcy Możci Pisarzem Publicznym Aktowym Powiatu Łukowskiego tu w Łukowie Domu wyżey w Akcie wyrażonym /: na Wezwanie Stron Interes mających Ninieyszy Akt sporządzaiącym do przyjmowania wszelkich Dziel Dobrey Woli upoważnionym, Stanowzzy Ozobizcie Wielmożny Maciey Sosnowzki w Mieście Łukowe miezzkaiący, Dzierzawną Poszeszye w Zaleziu Parafij i Powiecie Łukowskim trzymający, na Ciele i umyśle zdrowy, pełnoletni, do Działania Urzędowego zdolny, podpizanemu Pizarzowi z Ozoby znany, ziedney, a Wielmożny Xiądz Maxymilian Szaniawski, Kanonik Płocki, Probozcz Łukowzki, w Mieście tymże Łukowie miezzkaiący, podobnież żadnemu wyłączeniu prawnemu niepodległy, z drugiey Strony, w przytomności Swiadków niżey z Imion i Nazwizk wyrażonych i podpizanych w Mieście Łukowie miezzkaiących, Urzędownie do tego Aktu wezwanych podpizanemu Pizarzowi z Ozob znanych i żadnemu wyłączeniu prawnemu niepodległych, Jawnie, Dobrowolnie i Rozmyzlnie zeznali i ninieyzym zeznaią, Iż [...].

Partie końcowe umów z obu kancelarii są jednolite, potwierdzają więc zrutyinizowanie języka pisarzy i korzystanie przez nich z odpowiednich formularzy, por. (L-81): *Takowy Kwit Strony Obydwie maiąc zobie z wolna i wyrozumiale przeczytany przyięli i potwierdzili i właznemi iak następuie podpizali rękami [...].* Formuły finalne mogą różnicować poszczególne typy aktów¹², choć z reguły w obrębie danej czynności obowiązują ściśle szablony, podkreśla je również analogiczne rozmieszczenie całego tekstu przez rejentów. Na tę stałą strukturę wpływają obligatoryjne cechy gatunkowe warunkowane relacjami nadawca – odbiorca tekstu. Na pierwszy rzut oka notariaty są umowami jednolitymi strukturalnie, kompozycyjnie i stylistycznie, bez względu na cel komunikatu. Ich typologię umożliwia narracja, w której poznajemy właściwą treść przekazu. Jak podkreśla wielu badaczy¹³, komunikacja, a raczej intencja komunikacyjna, skomplikowała historyczne i kulturowe postrzeganie gatunku.

Działania językowe mają charakter intencjonalny, prowadzi się je z pewnym zamiarem, są nastawione na osiągnięcie jakiegoś celu, a językowe konwencje urzeczywistniają się przede wszystkim w wyborze określonych konwencji, w tym gatunkowych. Można powiedzieć, że gatunek ujmuje konwencjonalną intencję językową, szczególny stosunek do świata służący jako norma dla nadawcy lub oczekiwanie rządzące spotkaniem odbiorcy z tekstem (Gajda 2001: 260, 261).

¹¹ Dokumenty obu rejentów mają numerację zgodną z repertorium akt. W artykule przyjęto skrót nazwiska notariusza i numer aktu w celu odróżnienia poszczególnych kancelarii i umów.

¹² W zakresie precyzji sformułowania czynności prawnej.

¹³ Por. Wojtak (2004a: 14), Wierzbicka (1983: 129; 1999: 228–290).

W tekstach szablonowych, o regularnej strukturze, intencja komunikacyjna wskazuje na rodzaj czynności realizowanej u notariusza, ilustrując najważniejsze tendencje określonych gatunków notarialnych lub ich typów. Problem ten jest kluczowy w określaniu odmian tekstowych realizacji, bo nazwy XIX-wiecznych rejestrów są zbyt ogólne w porównaniu z dokonywanym zakresem czynności prawnej. Uwidacznia się to głównie u Józefa Kalasantego Szaniawskiego, który wiele rozmaitych umów określa tym samym mianem, tj. *zeznaniem*, *środkującym zeznaniem* lub *dobrowolnym zeznaniem*, por. formuły finalne kaucji za urząd S-15: *Które to Zeznanie Swoie, mając Sobie głośno wyraźnie przeczytane, własnoręcznie tenże Zeznawaiący ze Swiadkami podpisał iak następuje*: [...]; aktu uszanowania S-16: *Które Zeznanie, mając Sobie głośno y wyraźnie przeczytane taż Zeznawaiąca ze Swiadkami podpisała iak następuje*; umowy sprzedaży S-25: *Mocą ninieyszego dobrowolnego zeznania, które mając sobie głośno i wyraźnie przeczytane zeznawaiący ze Swiadkami podpisała iak następuje* [...].

W oglądzie gatunkowym badanych źródeł niezbędne jest odwołanie się do formuliczności jako zjawiska typowego dla tekstów urzędowych (także tych z początku XIX w.), jak również pokazanie repertuaru określeń tworzących ramę tekstową umów i ich funkcji. Istotne jest tu zbadanie, czy jest to cecha uzależniona od intencji komunikacji określonej konwencją prawną, warunkująca różnorodność gatunkową protokołów. Standaryzacja komunikatów urzędowych związana jest z powtarzalnością sytuacji, która pozwala powielać wyspecjalizowane sposoby realizacji tekstowych, o czym pisze m.in. E. Malinowska (1995: 440). Należy się zatem spodziewać, że w dokumentach tego typu obowiązują z dawna ustalone schematy, często mające wielowiekową tradycję, bo instrukcje kancelaryjne tworzenia takich wzorów powstały już w XV w. (Malec 2007), a z końca XVI w. pochodzą pierwsze projekty formuł notarialnych wypracowanych samodzielnie przez urzędników, które pojawiły się w formie książkowej (Witkowski 1994: 35). Obserwując zjawisko formuliczności, rozumiane jako powtarzalność pewnych schematów strukturalnych i kompozycyjnych tekstu¹⁴, warto odnieść się do kilku aspektów: komponentów aktu notarialnego tworzących ramę tekstową, celu komunikatu z odniesieniem do sfery pragmatycznej, tematyki i intencji tekstu oraz wyznaczników osobliwości stylu urzędowo-kancelaryjnego.

¹⁴ Formuły, zgodnie z ujęciem pragmatycznym, są jednostkami operacyjnymi tekstu, sugerującymi pewną powtarzalność elementów strukturalnych (Mazur 1990: 72–73). Autor sugeruje wybór wzorca tekstowego charakterystycznego dla danej czynności, wybór wariantu realizacyjnego wzorca w konkretnej sytuacji, w związku z określonymi intencjami nadawcy, wybór konwencjonalnych znaków językowych oraz tradycyjnej formy tekstu przy wprowadzeniu elementów indywidualnych.

Na podstawie ponad czterystu różnorodnych esencjonalnie dokumentów można prześledzić architekturę tekstu, wzajemne relacje między jej poziomami oraz porównywać wzorce uzualne dokumentów w obu prezentowanych kancelariach. Przy założeniu, że określone gatunki omawianych źródeł notarialnych realizowane są jako formy wariantywne, co wynikało poniekąd z ówczesnego prawodawstwa, trzeba podkreślić fakt istnienia obligatoryjnych cech strukturalnych, w które wpisują się określone konstrukcje językowe stosowane przez notariuszy. Uniwersalna struktura, niezmienna i niezależna od typu dokumentu, warunkowana potencjałem alokucyjnym rozłożonym na poszczególne segmenty tekstu, jest niewątpliwie trwałym czynnikiem, jednak równie ważna jest płaszczyzna stylistyczna takiego komunikatu, oparta na stosowaniu stałych formuł, bez wymiany składników językowych. Każdy indywidualny gatunek tekstu (np. *akt uszanowania, pozwolenie na zawarcie małżeństwa, zaręczenie urzędowe* itd.) też okazuje się globalnym schematem organizacyjnym wpisanym w styl urzędowy. Taki wniosek nasuwa się po zbadaniu korelacji typu tekstu z praktyką notarialną. Umowy o rozmaitych intencjach komunikacyjnych wydają się monolityczne poprzez zastosowanie kliszowanej struktury i wpisującej się w nią formuliczości przystosowanej do wymagań kompozycyjnych. Praktyka obu notariuszy łukowskich jest w tym zakresie bezwariantywna. Organizacja tekstu i jego warstwa strukturalna odkrywa przed odbiorcą interesujące kręgi metatekstowe określone w XIX-wiecznym prawie i pełniące rozmaite funkcje. Rola elementów formulicznych polega na wprowadzaniu w atmosferę prawną, na komentowaniu zdarzeń czy sytuacji, może też podkreślać cel spotkania u notariusza, łączność uczestników aktu i uniwersalny, rytualny kontekst urzędowy umów. Poza tym ściśle przestrzeganie struktury przez notariuszy porządkuje notariat jako komunikat, pozwala stronom na lepszą orientację w protokole. Sformułowania językowe są zatem punktem wyjścia dla działań notariusza opartych na rutynowej, schematycznej sytuacji podpisania aktu, korespondują z tekstem, podkreślając jego rolę jako komunikatu intencyjnego niosącego istotne zmiany rzeczywistości prawnej. Ponadto obecne wewnątrz większych formuł elementy metatekstowe i użycie mowy zależnej w narracji wzmacniają rolę samego rejenta jako kreatora działań prawnych. Konwencjonalizm działań notariuszy w tym zakresie ma charakter praktyczny, ale i normatywny, bo jeśli porównamy kształt językowy aktów zawartych w obu kancelariach, widzimy, że formuły są uniwersalnym narzędziem unifikującym rozmaite umowy pod względem strukturalnym, tekstowym, kompozycyjnym. Zjawisko formuliczości powoduje, że w danej sytuacji prawnej mamy do czynienia z tekstem w znacznej mierze gotowym, reprodukowanym, uzupełnionym jedynie o nieliczne elementy indywidualizujące, takie jak: dane

personalne, topograficzne, daty, sumy czy typ umowy. Schematyczność jest przejawem dążenia do precyzji notariatów, które w tym zakresie wspiera również leksyka tematyczna, spójna i wiążąca, bo funkcjonująca wyłącznie w tekstach umów notarialnych.

Konstanty gatunkowe XIX-wiecznych *środkujących zeznań* to struktura z wyraźną ramą delimitacyjną dająca efekt wielofunkcyjności poszczególnych aktów i monostylowości oraz wpisująca się w nią formułczość. Omawiany zbiór tworzy sieć autonomicznych bytów genologicznych z określonym wzorcem i stosownymi sposobami realizacji jego poszczególnych aspektów. Strefę kreatywności genologicznej tworzy w analizowanych źródłach kategoria intencjonalności. Mamy tu do czynienia z gatunkami jednolitymi w sensie modelowej potencji, w aspekcie ewolucyjnym, zaznaczonym w tekstach różnymi sposobami nominacji tych samych jednostek, tworzy się nowa intencyjnie jakość tekstu. Obrazuje to schemat wypierania czy zastępowania *środkujących zeznań* konkretnymi czynnościami prawnymi. Można to zjawisko rozpatrywać dwuwektorowo, tj. potraktować *środkujące zeznania* jako składniki kolekcji monodyskursywnej, czerpiące inspiracje z innych gatunków tekstów, np. umowy, testamentu, protokołu czy pełnomocnictwa¹⁵ (Dunin-Dudkowska 2010: 13) lub dostrzec w nich więzkę cech kulturowo-relatywnych, podlegającą efektowi konwergencji. W tym sensie, zgodnie z zasadą następstwa historycznego, mamy do czynienia z ekstrapolacją gatunków, które obserwujemy we współczesnym notariacie polskim.

Skróty słowników

- L – M.S.B. Linde: *Słownik języka polskiego*. T. I–VI. Warszawa 1994 (wyd. I: 1807–1815).
SDor – *Słownik języka polskiego*. Red. W. Doroszewski. T. I–XI. Warszawa 1958–1969.
Sstp – *Słownik staropolski*. Red. S. Urbańczyk. Wrocław 1953 i nast.
SW – *Słownik języka polskiego*. Red. J. Karłowicz, A. Kryński, W. Niedźwiedzki. T. I–VIII. Warszawa 1900–1927.
SWil – *Słownik języka polskiego*. Red. M. Olgelbrand. Wilno 1861.
SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*. Red. M.R. Mayenowa. Wrocław 1966 i nast.
USJP – *Uniwersalny słownik języka polskiego*. Red. S. Dubisz. Warszawa 2003.

¹⁵ Wzorce alternacyjne są rezultatem zastosowania alternacji jakościowych, wpisujących się w globalne intencje komunikacyjne stylu urzędowego oraz określony sposób widzenia świata.

Literatura

- Bizior R. (2015): *Akt znania – dawny gatunek urzędowy jako świadectwo porządku prawnego*. „Roczniki Humanistyczne”. Vol. 63, nr 6, s. 133–150.
- Borek P. (2008): *Między ziemią a niebem. Uwagi o barokowych testamentach księży archidiecezji lwowskiej*. [W:] *Język w urzędach i sądach II*. Red. M.T. Lizisowa. Kraków, s. 237–254.
- Dunin-Dudkowska A. (2006): *Struktura i pragmatyka aktu notarialnego*. [W:] *Teksty kultury – oblicza komunikacji XXI wieku*. T. 2. Red. J. Mazur, M. Rzeszutko-Iwan. Lublin, s. 107–115.
- Dunin-Dudkowska A. (2007): *Akt notarialny w służbie określonych wartości społecznych*. [W:] *Człowiek wobec wyzwań współczesności. Upadek wartości czy walka o wartość?* Red. J. Mazur, A. Małycka, K. Sobstyl. Lublin, s. 173–181.
- Dunin-Dudkowska A. (2010): *Akt notarialny jako gatunek wypowiedzi*. Lublin.
- Dunin-Dudkowska A., Trębska-Kerntopf A. (2004): *Rytualizacja aktu notarialnego a dydaktyka języka polskiego jako obcego*. [W:] *Rytualizacja w komunikacji społecznej i interkulturowej*. Red. J. Mazur. Lublin, s. 139–143.
- Gajda S. (2001): *Gatunkowe wzorce wypowiedzi*. [W:] *Współczesny język polski*. Red. J. Bartmiński. Lublin, s. 255–269.
- Gardzińska J. (1998): *Rękopiśmienne archiwalia z terenu Siedlec i okolic jako źródła do badań polszczyzny północno-wschodniej XVII–XIX wieku*. [W:] *Język w mieście i jego okolicach*. Siedlce, s. 14–26.
- Gardzińska J. (2000): *Uwagi o grafii i fonetyce inwentarzy majątności węgrowskiej i sokołowskiej z 1621 roku*. „Prace Filologiczne”. T. XLV, s. 195–206.
- Gardzińska J. (2003): *O słownictwie XVII-wiecznych inwentarzy dóbr Radziwiłłów na Podlasiu*. [W:] *Słowa jak mosty nad wiekami*. Red. U. Sokólska, P. Wróblewski. Białystok, s. 133–143.
- Gardzińska J. (2010): *Sposoby identyfikowania Żydów w inwentarzach Siedlec, Sokółowa i Węgrowska z XVII i XVIII wieku*. [W:] *Żydzi na Podlasiu*. Red. Z. Chyra-Rolicz, R. Tarasiuk, E. Kopówka. Siedlce, s. 145–157.
- Grabias S. (1994): *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin.
- Kuć J. (2013): *Poliszczyna łukowskich aktów notarialnych z początku XIX wieku*. Siedlce.
- Kula W. (1963): *Problemy i metody historii gospodarczej*. Warszawa, s. 357–360.
- Kuryłowicz M. (1993): *Historyczne początki notariatu europejskiego*. [W:] *I Kongres Notariuszy Rzeczypospolitej Polskiej*. Poznań–Kluczbork, s. 96–98.
- Malec D. (2007): *Dzieje notariatu polskiego*. Kraków.
- Malinowska E. (1995): *Styl urzędowy*. [W:] *Przewodnik po stylistyce polskiej*. Red. S. Gajda. Opole, s. 441–449.
- Mazur J. (1990): *Styl i tekst w aspekcie pragmatycznym*. „Socjolingwistyka” IX, s. 72–73.
- Moczulska A. (1997): *Inwentarze, protokoły licytacji, interczyzy i testamenty zawarte w aktach notarialnych z obszaru Królestwa Polskiego w XIX wieku. Uwagi metodyczne*. „Studia Źródloznawcze” XXII, s. 217–224.
- Moszyńska D. (1970): *Rzeczowniki pochodzenia łacińskiego w „Statutach” Stanisława Sarnickiego*. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. M. Kopernika” nr 38, s. 55–68.
- Skupieński K. (1997): *Notariat publiczny w średniowiecznej Polsce*. Lublin.
- Skupieński K. (2004): *Notariat i akta notarialne jako przedmiot badań historyka*. [W:] *Notariat i akta notarialne na ziemiach polskich w XIX–XX wieku*. Red. S. Piątkowski, K. Skupieński. Radom, s. 11–18.
- Wierzbicka A. (1983): *Genry mowy*. [W:] *Tekst i zdanie. Zbiór studiów*. Red. T. Dobrzyńska, E. Janus. Wrocław, s. 125–137.
- Wierzbicka A. (1999): *Język – umysł – kultura*. Warszawa.
- Witkowski W. (1994): *Notariat w XVI–XVIII-wiecznej Polsce (w związku z kształceniem notariuszy publicznych w Akademii Zamojskiej)*. „Rejent” nr 10.
- Wojtak M. (2004a): *Gatunki prasowe*. Lublin.

- Wojtak M. (2004b): *Wzorce gatunkowe wypowiedzi a realizacje tekstowe*. [W:] *Gatunki mowy i ich ewolucja*. Red. D. Ostaszewska. T. 2: *Gatunek a tekst*. Katowice, s. 29–39.
- Wojtak M. (2005): *Genologia tekstów użytkowych*. [W:] *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja. Zjazd Polonistów. Kraków 22–25 września 2004 r.* Red. M. Czermińska, S. Gajda, K. Kłosiński, A. Legeżyńska, A. Makowiecki, R. Nycz. T. 1. Kraków, s. 132–148.
- Wojtak M. (2011a): *Współczesne modlitewniki w oczach językoznawcy. Studium genologiczne*. Seria Teolingwistyka. T. 9. Tarnów.
- Wojtak M. (2011b): *O relacjach dyskursu, stylu, gatunku i tekstu*. „Tekst i dyskurs – Text und Diskurs”. T. 4. Warszawa, s. 69.
- Woźniak E., Zarębski R. (2016): *Kodeks Napoleona w dziejach języka urzędowego w Polsce – rekonesans badawczy*. „Język Polski” z. 1, s. 45–58.
- Żmigrodzka B. (1997): *Testament jako gatunek tekstu*. Katowice.

Summary

Notarial contracts are texts containing rich and diverse material, which can be used to describe and interpret many legal, linguistic and genre phenomena. At the beginning of the 19th century various genre phenomena are visible, they are related to the number of contracts concluded and the appearance of new types that are relatively rapidly evolving. The genre functions both in language and beyond, as a dynamic component of human activity, following a variety of conventions that make it a communicative value, also social and cultural, and in a narrower approach: formative and stylistic. Viewed from these different perspectives, it is worth to look at the Łuków contracts from the 19th century, because it can be expected that the resources and realization of texts will be special in the context of their genre. Genological creativity observed in the analysed sources is evidently created by the category of intentionality. The category of intention allows us to see in a new light the conceptualization of particular legal genres as well as the rules for the creation and functioning of their pattern, as we deal with uniform genres in the sense of model potency, and in the evolutionary aspect, marked in the texts by different means of nomination of the same contracts, a new text quality is created.